מדרש · אגדה · סדר עולם רבה · מפרשים

הגר"א על סדר עולם רבה

רבנו אליהו [הגר"א] ב"ר שלמה זלמן מווילנה

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

הגר"א על סדר עולם רבה

רבנו אליהו [הגר"א] ב"ר שלמה זלמן מווילנה

מקור הטקסט: ספריא · רישיון: לפי המהדורה: נחלת הכלל או Creative Commons

התכנים שלפניכם נאספו, מוינו, סוננו ונערכו בעמל רב ובמסירות על ידי צוות פרויקט 'אוצריא' (otzaria.org).

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/הגרא-על-סדר-עולם-רבה/
הקובץ נוצר ב־20 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611162349 של הספרייה.

תוכן העניינים

פרק א 4
פרק ב 5
פרק ג 7
פרק ד 8
פרק ה 9
פרק ו 10
פרק ז 11
פרק ח 11
פרק ט 12
פרק י 12
פרק יא 13
פרק יב 14
פרק יג 14
פרק יד 15
פרק טו 16
פרק טז 16
פרק יז 17
פרק יח 18
פרק יט 19
פרק כ 20
פרק כא 20
פרק כב 21
פרק כג 22
פרק כד 22
פרק כה 23
פרק כו 23
פרק כז 24
פרק כח 24
פרק כט 25
פרק ל 26

פרק א

פסקה א

מאדם כו' אדם ק"ל, מפירוש אדם היה בן ק"ל שנה כשנולד שת, ושת היה ק"ה שנה כשנולד אנוש הרי רל"ה, ואנוש צ' הרי שכ"ה, וקינן ע' הרי שצ"ה, ומהללאל ס"ה הרי ת"ס, וירד קס"ב הרי תרכ"ב, חנוך ס"ה הרי תרפ"ו, ומתושלח קפ"ז הרי תתע"ד, ולמך קפ"ב הרי תתרנ"ו, ונח בן שש מאות שנה וגו', הרי אלף ותרנ"ו:

חנוך קבר את אדם, כי מן אדם עד חנוך תרכ"ב, וחנוך חי שס"ה הרי תתקפ"ז, ואדם חי תתק"ל, הרי חי אחר מיתת אדם נ"ז שנה:

מתושלח מיצה ימיו, פירוש השלים ימיו עד המבול, כי מן אדם עד מתושלח תרפ"ז, ומתושלח תשע מאות ותשע וששים הרי אלף ותרנ"ו:

מן המבול עד הפלגה ש "מ שנה, כמו שמפורש לקמן שסוף ימי פלג היה הפלגה. ומן המבול עד פלג היה ק"א שנים. ופלג חי רל"ט הרי ש"מ שנים, וסימן שם חם יפת, דהיינו שם מן המבול עד הפלגה, ומ"ח שנה היה אברהם אבינו בשעת הפלגה, ות"צ שנים היה מן שעה שנולדה אמנו שרה עד שיצאו ישראל ממצרים, וימי האבות היו כימי השמים על הארץ והוא ת"ק שנה, אברהם קע"ה, יצחק ק"פ, יעקב קמ"ז, הרי תק"ב, ובן ג' שנה הכיר אברהם את בוראו הרי ת"ק, ועוד ת"ק שנה משנולד אברהם עד יציאת מצרים, דהיינו ת' משנולד יצחק עד יציאת מצרים. ואברהם בן מאת שנה בהולד לו את יצחק בנו:

נח חיה אחר הפלגה עשר שנים, שהרי כתוב ויחי נח אחר המבול שלש מאות שנה וחמשים שנה:

אמר רבי יוסי נביא גדול היה עבר, כלומר זה ראיה על מה שאמר לעיל שמן המבול עד הפלגה ש"מ שנה, וגם שאברהם היה בשעת הפלגה בן מ"ח שנה. על זה מביא ראיה שהרי הפלגה בסוף ימי פלג, ונמצא שהיה מן המבול ש"מ. ואברהם היה בן מ"ח. והוליד שלש עשרה משפחות ונתפלגו, שהרי כתיב ומשם הפיצם ה' על פני כל הארץ. נמצא שהיו שם כל ע' אומות. ובני יקטן היו בין ע' אומות:

בן ע' שנה שנאמר ויהי מקץ כו'. פירוש ת' שנה משנולד יצחק, ושלשים שנה קודם שנולד יצחק. וע"כ הוא מונה משעה שנגזרה גזירה. ודוחק גדול הוא כי לפי זה צריך לומר שהיה ב' פעמים בארץ ישראל. וגם צריך לומר שהפסוקים נאמרו שלא כסדרן. ע"כ נראה כמה שאמר במדרש שהשלשים שנה משעה שהציל אותו מאור כשדים. ומשם התחיל הגרות והלך לחרן. ושהה שם ה' שנים והלך לא"י. ואחר שהכה את המלכים היה בין הבתרים:

כ"ו שנים, דהיינו משנת מ"ח לאברהם עד שנת ע"ה:
ושלש עשרה שנה מרדו אותה השנה, כצ"ל, ולא גרסינן ובארבע עשרה וגו', כי שנת י"ד לא היתה מאותן השנים, כי י"ב וי"ג הרי כ"ה וב' שנים קודם היתה יושבת בשלוה, וכ"ג שנה היו אחריהן, כי י"ב וי"ג הוא כ"ה, והי"ד שבאו למלחמה היתה שנת ע"ו לאברהם, נמצא לא נשארה שלוה אלא כ"ג, ושלותה היתה כ"ה עם הב' שנים שקודם, ואברהם לא בא אלא בשנת ע"ז, שהרי שהה בדרך, וגם במצרים שהה ג' חדשים, וגם בתחלה ויאהל עד סדם, ואח"כ נתיישב בסדם, ודוחק שיהיה הכל בשנה אחת, אלא שזה אח"כ כשנתיישב אברהם בא"י היה, ולפי פשוטו יש לפרש המקרא ושלש עשרה שנה מרדו, דהיינו בשנת א' מרדו, ובשנת י"ד בא ובין הכל לא היה רק י"ד שנה:
נ"ב שנה, דהיינו משנת מ"ח עד שנת ק':
כ"ה שנה, כצ"ל, כי הוא סובר שהפיכת סדם היה שנה אחת קודם שנולד יצחק, אבל הגמרא אזיל לשטתו דסבר שבסוכות באו המלאכים, ובפסח נולד יצחק, א"כ הכל היה בשנה אחת:
ארפכשד ל"ה, וסימן לדורות הללו עד תרח אב"ג, פירוש כי בין ארפכשד ובין עבר היה שנה אחת, ובין עבר ובין רעו ב' שנים, ובין רעו לנחור ג' שנים, ובניהן דהיינו שלח ושרוג ופלג היו בני ל' שנים:
בן כ"ו שנה, כצ"ל, ולא כתוספות ביבמות שמביא בשם סדר עולם שהיה בן ל"ז שנה כשנעקד, אי אפשר לומר כן דהא אמר שהיה דר בארץ פלשתים כ"ו שנים, ואי אפשר לומר שהיה אח"כ שהרי רבקה היתה בת י"ד כשנשאה, ובשעת עקדה נולדה, וא"צ להגיה כאן, אלא שנוסחא מוטעת נזדמנה לפניהם כמו שכתוב לפנינו אלא שצ"ל כ"ו שנים:
לפני מיתתה של שרה שתי שנים, שהרי בן פ' שנים היה כשנולדה, וקכ"ז היה ימי חייה הרי ר"ז, והוא חי ר"ה נמצא שמת ב' שנים לפני מיתתה של שרה:
ואת שם חמשים שנה, שהרי שם חי ת"ר שנה, ק' שנה היה עד שנולד ארפכשד, ומארפכשד עד העולם, והשביעי חי עד סוף העולם, והם ראו זה את זה:

פרק ב

פסקה א

בן ס"ג שנה, כמו שמפורש לקמן שבו בפרק מת כו':
מלמד שקדשה ישמעאל, פירוש וילך עשו אל ישמעאל א"כ מסתמא הוא היה חי:

ועבר מת אחר ירידתו של יעקב אבינו לארם נהרים שתי שנים, שהרי משנולד עבר עד שנולד יצחק שכ"ה שנה, ויצחק בן ששים כשהוליד את יעקב הרי שפ"ה, ויעקב בן ס"ג כשנתברך, וי"ד שנה היה מוטמן הרי תס"ב, ועבר חי תס"ד, נמצא מת ב' שנים לאחר ירידתו:

כל אחד ואחד לז' חדשים, כי כולם נולדו זה אחרי זה:

ויעקב נסע סכתה, פירוש מדכתיב סכתה היינו קיץ, ויבן לו בית היינו חורף, ולמקנהו עשה סכת היינו קיץ, הרי י"ח חדשים:

ועשה שם ששה חדשים, זה לא מוכח מקרא, אלא כך היה להם בקבלה מאבותיהם:

ובו בפרק מתה רבקה ודברה, דכתיב אלון בכות, ב' בכיות, ורבקה מתה בת קל"ג שנה:

נמצאת רחל מתה בת ל"ו שנה, בי באותו יום שנתברך נולדו רחל ולאה, וי"ד שנה היה טמון, וכ' בבית לבן, וב' שנים בדרך, הרי ל"ו שנה:

ולאה לא עברה על מ"ה, פירוש זה אינו מוכח שחיתה מ"ה שנים, אלא שלא עברה על מ"ה שנה, דכתיב לא (נחתי) [שלותי] בעשו ולבן, ולא (שלותי) [שקטתי] מדינה ולא (שקטתי) [נחתי] מרחל ולאה ויבא רגז מיוסף [עיין בראשית רבה פפ"ד ס"ג], נמצא שלאה מתה קודם שנמכר יוסף, ובעת מכירת יוסף מתה בת מ"ה שנה, וט"ס הוא מ"ד, אלא צ"ל מ"ה:

בנות כ"א כ"א, כצ"ל, שהרי י"ד שנה היה מוטמן, וז' שנים שעבר הרי כ"א:

ושימשו כ"א, כצ"ל, כי קנ"ט שנה היה יצחק כשבא יעקב, וק"פ שנה היה כשמת הרי כ"א:

בבית מפני הצינה ובשדה מפני החמה, כצ"ל:

י"ב שנה, דכתיב ויהי מקץ שנתים, דהיינו אחר עשר שנגזר עליו:

ענו בכבל כו', פירוש ובאותן הי"ב שנים ענו בכבל כו':

בו בפרק מת יצחק, לאו דוקא בו בפרק, אלא שנה קודם לכן:

ולוי בן מ"ד, שהרי לוי היה ג' לבטן, הרי גם פעמים שבעה חדשים, הרי ב' שנים, ויוסף נולד בסוף הז' השנים, דכתיב ויהי כאשר ילדה רחל את יוסף וגו'. נמצא היה לוי כשבא למצרים בן מ"ד שנה, ולא חשיב שנותיו של לוי אלא לידע כמה היה שעבוד במצרים, שהרי כשמת לוי התחילו לשעבדם, וצ"ג שנה היה לוי במצרים, הרי כל השעבוד לא היה רק קי"ז שנה:

בתוך אלו, פירוש כי תיכף אח"כ כתיב ויהי בעת ההיא וגו':

הרי כ', כצ"ל:

כיוצא בו אתה אומר וילד (תרח) את אברם וגו' כמה גדול כו', כצ"ל, כיוצא בו מצינו שהולידו בקטנותם:
שנה אחת למלכה, כצ"ל:
שהכל סוכין בה, פירוש מסתכלין בה:

פרק ג

פסקה א

נשתיירו שם ר"י, פירוש נשתיירו מאותן הת' שנה:
כל אשר לאיוב למשנה, פירוש אם כן גם שנותיו היה משנה, וחיה קודם לכן שבעים שנה הרי ר"י, והא דאמרינן איוב ששתק נידון ביסורין, השעבוד לא התחיל אלא משנת צ"ג לירידתן למצרים, א"כ איך נידון בשנת ע', אלא שהעצה היתה תיכף כשמת יוסף, ובאותה שנה נידון ביסורין, והיא היתה שנת ע"א לאיוב:
וכשעלו מת, לאו דוקא, אלא בשנה שאחריה, כי שנה אחת היה ביסורין, וכן אמרינן בגמרא:
ועבדום כו', כי כשמת לוי התחיל השעבוד, וכשנולדה מרים התחיל הענוי:
מכאן אמרו אחד מן האחים כו', פירוש מדכתיב וימת יוסף וכל אחיו משמע שמיתת יוסף גרם:
ויקם מלך חדש כו' ובני ישראל כו', פירוש בתוך אלו השנים היתה כל זאת:
ממצרים קי"ז שנה, כצ"ל:
ואין העינוי פחות מפ"ו שנים, כצ"ל:
מכות מצרים י"ב, לאו מכות מצרים היה י"ב חודש, שהם התחילו באייר, וג' חדשים נתעכב משה במדין באותה שנה, אלא משעה שנדבר עמו בסנה חשב אותם למכות מצרים, ורש"י ז"ל כתב שי"ב היו המכות, ואינו נראה:
וקץ עליו העיט וכל בהמת הארץ עליו תחרף, כצ"ל, פירוש שבקיץ יהיה עליו העיט, ובחורף יהיה עליו בהמת הארץ, הרי י"ב חודש:
ומדי שבת בשבתו, פירוש ע"כ צ"ל על יו"ט, דאם בשבת עצמו משתעי קרא, ה"ל למכתב מדי שבת בשבתו ברישא והדר מדי חדש בחדשו, אלא ע"כ קאי על יו"ט, ורגלים הסמוכים יותר הם פסח ועצרת, ובזה מיושב נמי הגמרא גבי חייב אדם להקביל פני רבו ברגל ע"ש:
ועסותם רשעים וגו', פירוש מדכתיב כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם:
והמסורות והמינים, כצ"ל:

ושנתנו חתיתם בארץ כו', היינו פרנס המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים: מן השמים המלעיגים כו', כצ"ל:
ויצאו וראו וגו', פירוש דכתיב כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה:
וצורם לבלות שאול מובל לו וצורתו לבלות שאול, כצ"ל:
שפשטו ידיהם בזבול, פירוש שחרב בהמ"ק בעונותם, וכן שלא נבנה בעונותם הרי כמו שחרב:

פרק ד

פסקה א

המבול היה כל י"ב חדש שנאמר בשנת שש מאות, פירוש וכתיב ויהי באחת ושש מאות הרי שנה שלמה:
שנאמר לא ידון רוחי באדם כו', לא דין ולא רוח:
הכי גרסינן ברבי יהושע, ובו כימה שוקעת וברבי אליעזר ובו כימה עולה, והכי פירושו כאן ובגמרא, דזה ידוע לכל בעלי תכונה, שהמזל מראה כח טבעו בשעה שיוצא מתוך האופק, וזה פירושו רבי יהושע אומר אותו היום י"ז באייר היה שבו כימה שוקעת לתוך האופק בעוד שהוא יום, ולפי ששינו מעשיהן שינה עליהם סדר בראשית, והעלה מזל כימה מתוך האופק בעוד שהוא יום והביא מבול לעולם, ורבי אליעזר אומר אותו היום י"ז במרחשון היה, יום שמזל כימה עולה מתוך האופק בעוד שהוא יום דהיינו בתחלת היום, ומתוך שנו את מעשיהם שינה עליהם סדרי בראשית והעלה מזל כימה באמצע היום, מפני שצריך היה להביא מבול באמצע יום, כדכתיב בעצם היום וגו', ופריך בגמרא בשלמא לרבי יהושע היינו דשינה, משום שהיה שינוי גדול, אבל לרבי אליעזר מאי שינה, כלומר אין זה שינוי גדול להיות מדה כנגד מדה, וע"ז תרצו כדרב חסדא דברותחין קלקלו וברותחין נדונו, פירוש דשינה קאי אתרווייהו על העלה ועל נטל ב' כוכבים מכימה כדי לדונן ברותחין, משום דאמרינן אלמלא חמה של כסיל א"א מפני צינה של כימה, ונטל ב' כוכבים מכימה כדי שיתגבר כסיל ולדונם ברותחין, והיינו דשייך למה דאמר רבי אליעזר ודוק:
והמים היו עומדין ומתגברין, כצ"ל:
היו הלוך וחסור וגו' בעשירי באחד לחדש נראו ראשי ההרים זה אב כשאתה מתחיל למנות משהתחילו הגשמים לירד:
המים היו גבוהים כו' כצ"ל:

ועשויה כמקפה ובחדש השני כו' ונעשית גריד המתינו ולא זרעו כו', כצ"ל:
שנבראו מלאין חמשה עשר, פירוש תיכף בשעת בריאת עולם היו ימות התקופה של חמה אחר מולד הלבנה י"א יום, שהרי בשעה שהיו שלמין דהיינו בחמשה עשר והוא היה במוצאי שבת, צא מהן ארבעה לפנים מכאן, דהיינו ביום ד' שבהן נתלו המאורות, נמצא שהיה תקופה בי"א לחודש, והמולד היה בר"ח הרי י"א, נמצא היתה התקופה של חמה אחר מולד הלבנה י"א יום:
אמרו לו וכיון שעברו עבור ראשון, פירוש מבריאת עולם אי אפשר ללמוד שהרי כיון שהגיע לעיבור ראשון היה המולד והתקופה שוין:
אמר להן חוזרת כו', פירוש לשנה הבאה היא חוזרת ומתרחקת י"א יום, א"כ הוא הכל מן בריאת עולם:
ישרוט שריטה בתרופת כו', פירוש כי כל זמן שחמה עולה למעלה יקטן הצל, וכן כל זמן שיורדת למטה יגדל הצל, לפיכך בימי הקיץ הצל קטן, ובימי החורף להיפך, ובקיץ בכל יום עולה למעלה, ובחורף יורד בכל יום למטה לפיכך אין הצל של אותה שעה שוה בכל יום, כי למחר באותה שעה או עולה למעלה או יורד למטה עד שתבא החמה לאותו מקום, וזהו אם רוצה לידע שימות החמה יתרים על לבנה י"א יום, ינעץ דבר אחד בכותל וישרוט במקום שכלה הצל, ולשנה הבאה לא יגיע הצל עד אחר י"א יום, שבאותו זמן הוא התקופה:

פרק ה

פסקה א

כל שבעת הימים כו' תמול שלשם מאז ג' ימים, כצ"ל, פירוש תמול שלשם ב' ימים, מאז דברך הרי ג' ימים. וג' גם הרי ו', ויום שהיה מדבר הרי שבעה:
ויהי מקץ שלשים כו', פירוש קץ אחד להשלשים שנים דהיינו בין הבתרים, ות' שנה דהיינו לידת יצחק, ובבשורת יצחק כתיב למועד הזה:
ויום חמישי היה, מפני שסובר שר"ח אייר באחד בשבת היה כדקתני לקמן, וא"כ היה ר"ח ניסן בששי בשבת, וי"ד בו בה' בשבת:
ומאתם לפני פי החירות, פירוש שהיו חוזרין מאתם לפי החירות יום אחד, ולא היו רחוקים מפרעה אלא ב' ימים, לפיכך בחמישי ובששי וירדפו מצרים, ודלא כפרש"י:
ויום חמישי בשבת היה, דהוא אזיל הכל לפי שטתו שר"ח אייר באחד בשבת היה:
ויצו אלו הדינין כו', פירוש שיעשו דין בין אדם לחבירו:

מכל עץ הגן זה הגזל כצ"ל, שנאמר או מכל כו', לא גרסינן, פירוש מכל עץ הגן תאכל, אבל מירק השדה לא תאכל, משום דכתיב (לחית השדה נתתיה) [ולכל חית הארץ וגו'] לאכלה והרי הוא גוזל את החיות:

אכל תאכל זה אבר מן החי כו', שנאמר אך, לא גרסינן, פירוש מדכתיב אכל תאכל שתכשיר כדי לאכול:

שבת ודינים וכיבוד אב ואם, פירוש כי בשבת נאמר כאשר צוך והיינו במרה, דבמקום אחר לא נכתב שנתן להם חק ומשפט, ובכיבוד נמי כתיב כאשר (צויתיך) [צוך], ודינים דכתיב ואלה המשפטים, באיזה ענין אמור משפטים שכתב המשפטים הידועים, אלא ע"כ צוה עליהם במרה, ובגמרא פריך דינים הא כבר צוה עליהם מבני נח, ומשני אפיק ד"ך ועייל ס"ך, פירוש אפיק דינים וברכת ה' ועייל סירוס וכלאים:

אלא על המים, פירוש כל מקום שהיו חונים לא היו חונים אלא על המים:

ואחד בשבת היה, פירוש מדקאמר להו ששת ימים תלקטהו משמע שאותו היום שאמר להם הוא בכלל הששת ימים, ותלקטהו לא קאי על ששת ימים, שבאותו היום לא לקטו, וראיה לזה מהא דכתיב ותשקט הארץ ארבעים שנה, והא שמנה שנים של שעבוד כושן רשעתים היה מהן, וכן בכל השופטים חוץ מגדעון, אלא חשיב מאותו המעשה ארבעים שנה, והשקיטה היה במותר השנים, וזה כלל גדול:

ובו ביום כלתה, שעד עכשיו לא בקשו:

ובאלוש נתנה להם השבת כו', שמשה לא אמר להם עד שבא לאלוש:

באחד בשבת בכ"ב באייר, כצ"ל:

ויורד ומגיד כו', פירוש תיכף היה יורד, בהשכמה עלה ובהשכמה ירד:

בששה לחדש כו' ברייתא לאו רבי יוסי אלא רבנן:

פרק ו

פסקה א

ביום השביעי אחר עשרת הדברות כו', הוא יום הראשון אחר עשרת הדברות:

לטהרו למשה, פירוש לשומו כמלאכי השרת:

ארבעים יום וארבעים לילה, פירוש בהדי ז' הימים:

עלה בשמנה עשר כו', פירוש עלה להר להתפלל, ולא להיות שם כל ארבעים יום, אלא כל הארבעים יום האמצעים היה בתוך המחנה, אלא היה עולה בכל יום על ההר להתפלל וירד תיכף, וכן היה כל הארבעים יום, ודלא כהתוספות שכתבו שבארבעים יום אמצעים היה ג"כ בהר והגיהו בפרקי דרבי אליעזר, אבל א"א לומר כן, דא"כ לא ירד ביוה"כ שלא

שלמו עדיין ארבעים יום, מפני שצ"ל שעלה בר"ח אלול, אלא כמו שכתבתי, ומאי דתני ירד (מן ההר) בעשרים ושמנה, פירוש מפני שעלה בכ"ח להתפלל, ונתרצה וירד לעשות לוחות שניות, ולא היה צריך להשלים ארבעים יום וארבעים לילות, ועלה בכ"ט והוא היה ביום ה', נמצא היה תשעה בתשרי ביום ב', ובאותו יום נתרצה הקב"ה, אלא שלא ירד, שעדיין לא שלמו ארבעים יום עם לילות עד למחר, וביום הכפורים ירד ובשרם שנתרצה המקום נתקיים יום חוק וזכרון, ואתי שפיר הכל, עיין בתוספות בבא קמא פרק מרובה (בבא קמא פ"ב א' ד"ה כדי):

לעשות את המשכן, צוה ביום הכפורים, וממחרת אמר להם איך לעשות:

שנאמר ועשו לי מקדש וכו', פירוש הרי עיקר הוא המקדש להיות שכינה שם, ברכם שיזכו לבית הבחירה ששם הוא עיקר השראת השכינה

פרק ז

פסקה א

וידבר כו' ומפרקו, כדי שיהא הקמת המשכן בר"ח ניסן:

אף בשמיני העמידו ופירקו, דהיינו שעשה הקרבנות תחלה ואח"כ פרקו, כדי שיצוה לו הקב"ה להקים, ות"ק סבר שבחודש הראשון נאמר לו קודם לכן:

ופתח אהל מועד כו', פירוש בקלעים שהקלעים לא פרקו כל שבעה:

ראשון לחדשים ראשון לאכילת קדשים, כצ"ל

ואימורי קדשים קלים, פירוש חלבי היינו חלבים של קדשים קלים שהיו מקריבים:

אלישבע בת עמינדב, היא אשתו של אהרן, ואחות נחשון היתה:

פרק ח

פסקה א

ובאו הם לקברות התאוה, היא היתה במדבר פארן:

שלשים יום, הרי כ' בסיון:

ועשו שם שבעה ימים, הרי כ"ז:

ובאו להן למדבר פארן בכ"ח, כלומר במקום אחר שבמדבר פארן:

ובכ"ט בסיון שלח משה מרגלים שנאמר כו', פירוש שבאותו זמן הוא בכורי ענבים:

מקץ ארבעים יום וערב תשעה באב היה, כצ"ל:

שתמצא אומר כו', פירוש דכתיב ויבכו העם בלילה ההוא, ואמר הקב"ה אתם בכיתם בכיה של חנם כו':

שלשים ושמנה שנה, כלל גדול הוא בכל מקום שנכנס אפילו חודש אחד בשנה חושב אותה שנה לעבד, כמו כאן שהיו ארבעים שנה במדבר, ולא נכנס בשנה השנית רק ג' חדשים, הרי משבאו לקדש ברנע עד שבאו לנחל ורד ל"ח שנה וט' חדשים, ואינו חושב רק ל"ח שנה, ע"כ כיון שנכנס בשנה חושב אותה שנה לעבר:

כימים אשר ישבתם, פירוש הימים אשר אתם הולכים הוא כימים אשר ישבתם, הרי חציו היו יושבים בקדש וחציו היו הולכין:

פרק ט

פסקה א

ועשרה בניסן היה, כצ"ל כדמפרש לקמן (פרק י):

ג' חדשים, כי בעשרה בניסן מתה מרים ובר"ח אב מת אהרן:

עד שחנו במוסרה, פירוש כי הלוים רדפו אחריהם ונלחמו עמם, ונפלו מישראל ה' משפחות ומן הלוים ה' משפחות, ואח"כ נחמו את עצמן וראו שהכל בא להם בשביל מיתת אהרן, ובכו עליו שם והיה דומה להם כמו שמת שם:

מבאי מצרים ומבאי הארץ היתה כצ"ל:

ויוכבד מבאי מצרים ומבאי הארץ היתה, כצ"ל:

בת לוי כו' ומבאי הארץ שנאמר ושם אשת עמרם יוכבד בת לוי אשר ילדה כו', כצ"ל ודייק הכל מפסוק אחד:

פרק י

פסקה א

מת משה נסתלקו שלשתן, כצ"ל:

מה תלמוד לומר ובני ישראל כו', פירוש אי אפשר להיות שאכלו ישראל עד באם אל ארץ נושבת, דהיינו ארץ סיחון ועוג כמו שכתבו התוספות, והא כתיב (עד) [אל] קצה ארץ כנען, אלא יום שמת משה, ועדיין היו אוכלים מן המן שבכליהם עד קצה ארץ כנען, דהיינו עד שעברו הירדן, ועדיין אין אנו יודעים באיזה יום פסק המן מכליהם, לזה כתב וישבת המן ממחרת (הפסח), נמצא שאכלו עד ט"ו בניסן:

ושלשים יום שהיו אוכלין עוגה כו', פירוש והא דכתיב ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה, משמע שאכלו ארבעים שנים שלמות, לה אמר שהיה יפה להן כמן:

פרק יא

פסקה א

מזרח יריחו כמו שצוה אותם כו', כצ"ל:
והעברתם אותם עמכם, פירוש ובגלגל לנו תחלה:
הקים יהושע בגלגל כיון שעלו מן הירדן, כצ"ל:
והסדירם על הסדר ובנו מזבח ושדו בשיד, כצ"ל:
באותה שעה נתחייבו ישראל כו', כי בכל המצות התלויות בארץ לא נתחייבו עד שחלקו, אבל בג' מצות הללו נתחייבו תיכף בכניסתן לארץ ישראל:
הוא היה יום התקופה כו', כי מתקופת ניסן עד תמוז אינן אלא ב' ימים, ומתמוז עד תקופת תשרי ג' ימים, וסימן ב"ג, כי מר"ח ניסן עד תמוז יש שני חדשים מלאים ואחד חסר, ומתמוז עד תשרי ב' חסרים ואחד מלא:
בן ארבעים שנה אנכי, פירוש כי בן ארבעים היה בשלוח אותו משה, ול"ח שנה אשר הלכו משם עד נחל זרד, ובאותה שנה נכנסו לארץ ישראל, נמצא אינן אלא ע"ח, ע"כ שס' שנים היו מכבשין, והיה כלב באותה שנה בן פ"ה שנה:
ששמנה מאות וחמשים שנה, פירוש ת"מ עד שנבנה הבית, ות"י אחר שנבנה הבית:
ואומר בעשרים וחמש שנה כו', כצ"ל:
בתחלת היובל, פירוש מדכתיב בראש השנה בעשור לחדש, איזה ר"ה שהוא בעשור לחדש הוי אומר זה יובל, והלא היובל היה באותה שנה שהוכתה העיר, וכתיב בארבע עשרה שנה אחר אשר הכתה, נמצא היה יובל י"ד שנה אחר שהוכתה אלא ע"כ צריך לומר שז' שנים חלקו וז' כו', נמצא היו י"ד שנה בא"י עד שלא התחילו למנות למעשרות ולשמטות, ונמצא כלה היובל י"ד שנה אחר שהוכתה העיר, ואח"כ ויקהלו כל (העם) [עדת בני ישראל] שלה, ומשם התחיל משכן שילה:
וגם כי שלחם, פירוש כי ב' פעמים שלחם, כי בפסח ראשון שלחם ולוה אותם עד הירדן, וכיון שחלקו ראו בני ראובן ובני גד שנתמעט פמליא שלו, חזרו ולוו אותו, ואח"כ שלחם פעם שנית ויברכם, מפני שחזרו מפני כבודו:
שניה לא הספיק לגומרה עד שמת, כי כ"ח שנה פרנס, ובשנת כ"ח מת, נמצא שלא השלים שמטה שניה:
שלש מאות וששים ותשע שנה, פירוש ש' שנה עד שנה השניה ליפתח, וב' שנה של יפתח שנשתיירו, כי כלל נקוט בידך כי כל השנים הללו מקוטעים ולא שלמים, נמצא הרי ב' שנים מיפתח, ושש של אבצן, וט' של אילון, וז' של עבדון הרי כ"ד וי"ט של

שמשון הרי שמ"ג, וארבעים של עלי הרי שפ"ג, צא מהן י"ד שכבשו ושחלקו, שבאותו זמן היה הארון בגלגל הרי שס"ט:

פרק יב

פסקה א

יהושע כו' צא מהן שני שעבוד של כושן רשעתים, אע"ג דכתיב ותשקט הארץ ארבעים שנה, לא קאי על הארבעים, אל ה"פ מן המעשה, דהיינו משהתחיל כושן לשעבד עמהן היה ארבעים שנה, ומהן היה השקטה, אבל לא כל הארבעים שנה היה ההשקטה, וכן בכולם חוץ מגדעון:

שנאמר ויקימו להם כו', פירוש שבאותו זמן לא נטלו עדיין בני דן חלקם, נמצא שהיה תיכף אחר מות יהושע, ואותו זמן היה שעבוד כושן רשעתים:

ויאמר אליו אדניו, פירוש שהרי עדיין לא נכבשה ירושלם, שאם היה נכבש למה לא נכנסו לשם, ותיכף אחר מותו נכבשה, ע"כ צ"ל שתיכף אחר מות יהושע היה מעשה פילגש בגבעה:

בכל אשר יצאו, פירוש דהיינו באותן אנשים אשר יצאו מא"י לח"ל היתה בה יד ה' וזה אלימלך:

נחשון בן עמינדב מת בשנה השנית, כי לא הזכיר אותו אלא במסע ראשונה, ובמסע שניה לא הוזכר, אלא מת בקברות התאוה, כי היה מהקצינים שבמחנה:

שלמון היה מבאי הארץ, כי בנו של נחשון היה:

וישר אבימלך על ישראל שלש שנים אבצן מבית לחם ז' שנים אילון הזבולני עשר שנים עבדון בן הלל ח' צא מהן, כצ"ל, פירוש מכולן תחסר שנה אחת לוה ולוה:

עשרים שנה מימי יפתח, כצ"ל, והיו כולם שנים שלמות, וכן של שמשון היו שלמות:

פרק יג

פסקה א

צא מהן עשר לשמואל בעצמו וא' לשמואל ושאול וב' לשאול בעצמו (כצ"ל ולשאול בעצמו) בו בפרק חרבה נב ובאו, הם לגבעון ויהי מיום שבת הארון כו', כצ"ל:

כל י"ג שנה, דהיינו י' שנים של שמואל, ושנה של שמואל ושאול, וב' של שאול, ונ' שנה של גבעון, דהיינו ארבעים של דוד, וי' של שלמה, ותחלת שנת י"א נגמר בהמ"ק:

הא למדנו שלא נתברך עבד אדום כו', דהיינו שילדה חמותו וששת כלותיה ו' פעמים בג' חדשים, דהיינו שהיתה מעוברת ז' ימים, וטמאה לידה ז' ימים, ואח"כ נתעברה ז' וילדה, כן היה ו' פעמים:

בן שנה שאול במלכו כו', לפי פשוטו פירושו כשהיה שאול שנה אחת במלכו אז עדיין מלך ב' שנים, כי בשנה ראשונה עדיין לא היתה מלכותו נכונה, דכתיב ויבזהו ולא הביאו לו מנחה, ואותה שנה נחשב לשמואל ולשאול, אבל כשהיה כבר שנה במלכו והכה את נחש העמוני, אז חדשו המלוכה ומלך מלוכה נכונה ב' שנים:

בן כ"ט שנים, כי בן שלשים היה במלכו:

ורוח ה' סרה כו' ואומר ויהי שאול כו', כצ"ל, כלומר באותה שנה היה כל זה:

באותו הפרק נתמנה להיות שופט, פירוש מדכתיב ישב חסר, מלמד שבאותו יום נתמנה כו':

צא מהן שנה אחת לעיבורו, לא גרסינן דאח"כ כתיב ויהי תקפות הימים, לא עברו אלא ששה חדשים וב' ימים, אלא אותה שנה היתה שנה שנשבה הארון, ולא נתמנה שמואל עדיין להיות שופט:

ועשר שנה לשמואל ושנה אחת לשמואל ולשאול וב' לשאול, הרי נ"ב שנה:

בן ארבעים כו', והא דלא חשיב אותו עם בני שאול, כי לא היה ראוי לילך המלחמה, וזה פירוש הפסוק מבן עשרים שנה ומעלה כל יצא צבא, פירוש שיהיה דוקא מבן כ' שנה ומעלה, ויהיה ג"כ ראוי לצבא צבא, אבל אם לא היה ראוי לילך במלחמה אף אם היה מבן עשרים ומעלה לא יהיה מן הפקודים, לפיכך לא נזכר עם אחיו, אבל בדברי הימים הוא נזכר בבני שאול והוא אשבעל:

נמצאת מלכות ישראל בטלה כו', כי דוד מלך על יהודה שבע שנים, ואיש בשת לא מלך רק ב' הרי בטלה חמש שנים:

פרק יד

פסקה א

בשחר היו אומרים הודו לה' כו' ובין הערבים היו אומרים שירו לה' כו', פירוש כי בתהלים לא כתיב אלא עד (במשיחי) [שירו] לה', ובדברי הימים כתיב עד והלל לה', לפיכך היו מחלקין:

היא שנת שלשים ושש, כן צ"ל, ואי אפשר להיות שנת שלשים ושבע, שהרי היה אח"כ ג' שנים רעב, ושנה שנמנה את ישראל, ושנה שתקן משמרות הרי ה' שנים, ואפילו אם

נאמר מתחלת שנת שבע, לא תמצא רק ד' שנים, אלא ע"כ צ"ל שש, וג' של שמואל ושאול הרי ל"ט, יהי מקץ ארבעים דהיינו מתחלת שנת ארבעים ויאמר אבשלום כו', היא שנת שלשים כו', פירוש והא היא שנת שלשים ושש, ומשני ר' נהוראי אומר כו':

פרק טו

פסקה א

ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה כו' ומן השנה השנית ליפתח כו' מאה וארבעים, פירוש ג' של יפתח, וכ"א מיפתח עד שמשן, וי"ט של שמשון הרי מ"ג, ומ' של עלי הרי פ"ג, וי"ג של נב הרי צ"ו, ומ"ד של גבעון הרי ק"מ:

בחצי היובל כו', כי ת"מ שנה היה משנכנסו ישראל לא"י עד שנבנה הבית, הרי ט' יובלות פחות עשר שנים, וי"ד שכבשו ושחלקו הרי פחות חצי יובל, ונמצא שבחצי נבנה הבית:

החדש השמיני וגו' אז יקהל כו', כצ"ל, פירוש בחדש השמיני דהיינו כשגמר את בית המקדש:

שבעת ימי המלואים, כי היא דומה לכלה, והמקדש דומה לאשה, וביום גמר בית עולמים היה יום החופה, וזו שמחת לבו:

בית העולמים ואת ביתו בנה שלמה שלש עשרה שנה ויאהב שלמה כו', כצ"ל:

ויתן המלך את הכסף כו', פירוש הוא שמונה כאן השלשה דברים שעשה שלמה שלא כהוגן, ויתן המלך את הכסף, ומוצא הסוסים, והמלך שלמה אהב:

ומה בנה, פירוש דכתיב שם ובניתי לך בית נאמן, על זה אומר מה בנה, ומפרש שראוי היה ליתן לו ל"ו שנים מלוכה כמו שהיה לדוד עד המעשה הזה שהיתה בשנת ד' למלכות שלמה שבאותה שנה נשא את בת פרעה:

מה תלמוד לומר למען זאת, כיון שכתוב לא כל הימים, אלא כנגד ל"ו שנה כו':

ומה תלמוד לומר אך, עד סוף הפרק לא גרסינן כלל:

פרק טז

פסקה א

והימים אשר מלך שלמה כו' רחבעם בנו י"ד שנה, צ"ל י"ז שנה:

שנאמר בן ארבעים ואחת שנה רחבעם במלכו, כצ"ל:

אצרות בית ה' וגו' אביה בנו ג' שנים וירדף אביה כו', כצ"ל:

והוא אז לכד, פירוש שעשה שני דברים שלא כהוגן, שהוכיחו ברבים, ואח"כ כשלכד בית אל והניח את העגלים גם הוא, לפיכך נגפו הקב"ה:

ובשנת כ' לירבעם מלך אסא מ"א שנה, כצ"ל:
בשנת אחת עשרה שנה לאסא בא זרח כושי, כצ"ל, שהרי כתיב בימיו שקטה הארץ עשר שנים, משמע שאחר העשר שנים היה לו מלחמה, ומלחמה אחרת לא נמצא בקרא, והא דכתיב בשנת חמש עשרה (שנה) למלכות אסא, ויזבחו לה' ביום ההוא מן השלל, והקרבנות הביאו מן השלל, אבל לא נקבצו לזבוח מפני המלחמה, אלא נקבצו לכרות ברית, וקרבנות הביאו מן השלל שבזזו מן זרח קודם לכן ארבעה שנים:
ירבעם מלך כ"ב שנה, צ"ל אחר ונטלה אסא, ירבעם מלך כ"ב שנה נדב בנו שתי שנים, זה כלל נקוט בידך כל מלכי ישראל לא מלכו מלכות שלמה, אלא מלכות מקוטעים עד יהורם, אבל מלכי יהודה מלכו מלכות שלמה:
בשנת שלש לאסא כו', פירוש כי אסא מלך בשנת עשרים לירבעם, נשאר מירבעם שנה אחת, ונדב בנו אחת, ובשנת שלש מלך בעשא על ישראל:
עשרים וארבע שנה, כצ"ל:
ומה תלמוד לומר ל"ו הם ל"ו שנה שנגזרה על מלכות בית דוד שתחלק ובאחרונה עתידה שתחזור להם כנגד ל"ו שנה שנתחתן כו' וכנגד ל"ו שנה שנגזרה למלכי ארם כו', כצ"ל:
לכך נאמר בשנת שלשים ושש למלכות אסא היא שנת ל"ו לשלמה משמת, כצ"ל:
ויקם אלהים לו שטן את רזון בן אלידע כצ"ל:
וקלקל אסא, שאם לא היה מקלקל היו שניהם נופלים בידו, והיתה מלכות בית דוד חוזר כמבראשונה:
עד מות אלישע ובימי אחז כו', כצ"ל:
ונפלו שניהם, פירוש מלך ישראל ומלך ארם:

פרק יז

פסקה א

בעשא כו' למלכותו, פירוש כי בשנת שלש לאסא מלך בעשא, ומלך שלשה ועשרים הרי ששה ועשרים, ואלה בנו שנה אחת הרי שבעה ועשרים:
כמה היתה מחלוקת זו חמש שנה, כצ"ל:
מלכות שלמה, פירוש חמש שה מלך במחלוקת, והן מן החשבון של שתים עשרה שנה:
בתו של עמרי ליהורם בן בנו, כצ"ל, כי עתליה בת עמרי היתה אשתו של יהורם, אמו של אחזיה:

בשנת שלשים ושמנה שנה לאסא מלך יהודה (מלך) [וימלך] אחאב, פירוש כי שנה ראשונה של עמרי התחיל בשנת כ"ז לאסא, וי"א של עמרי הרי שלשים ושמנה, נשתייר עוד שלש שנים, וזהו ארבע לאחאב מלך יהושפט:

רעב גדול בשמרון הוא הרעב שהעציר אליהו טל ומטר:

שלש שנים ומלחמת בן הדד שתי שנים, כצ"ל:

ובשנה השנית לאחזיה, פירוש באותן הימים הנכנסין לשנה שניה:

עד שיבא גוג ומגוג, ואז יהיה נראה לכל אי"ה ב"ב אמן:

ועכשיו הוא כותב כו', פירוש עכשיו יושב אליהו וכותב מעשה הצדיקים כולם:

מן המלחמה, באו והמליכו את יהורם, כצ"ל, פירוש תיכף אחר זעקת יהושפט נחשב המלוכה ליהורם, כי נגזר על אביו שימות, אך לא מלך עד שנת חמש ליהורם בן אחאב, ושמונה שנים שמלך לפני אביו, דהיינו מן שעה שמת אחאב, וכולן בחיי אביו, ויותר מח' שנה לא מלך, כי מה' ליהורם עד י"ב אינה רק שמונה, ומ"ש (בשנת שתים ושלשים) [בן שלשים ושתים] שנה היה במלכו, הוא ממיתת אחאב, ורש"י פירש שארבע שנים מלך לפני אביו, וארבעה אחר מותו, וד' שנים שמלך אחר מיתת אחאב לא כתב בקרא, מפני שהיה רשע, ודוחק, דא"כ יהיה צ"ל שמשעת מיתת אחאב נחשב לו המלוכה, ובשנת ג' ליהורם מלך, ולא נתקבל עד שנת חמש ליהורם, ודוחק, ועוד דא"כ לא היו ימיו רק ארבעים שנה, ובשעת מיתתו היה ארבעים ושתים שנה משעה שנתחתן עם עמרי, ויהיה צריך לפרש שנתחתן עם עמרי קודם שנולד ב' שנים, ע"כ נראה כמו שכתבתי:

שהשיא אסא את בן בנו לבתו של עמרי, כצ"ל, פירוש שנתחתן עם עמרי בשנה שניה למחלוקת, והוא היה אז בת שתי שנים וט' של עמרי, וכ"א של אחאב, וי"א של יהורם, וא' של אחזיה בן אחאב הרי מ"ב, ובתחלת שתים עשרה של יהורם בן אחאב מלך אחזיה בן יהורם מלך יהודה:

פרק יח

פסקה א

בשנה האחרונה וילך אלישע כו', כצ"ל:

משנולדה קלקלה בימי שלמה נולד יהוידע המתקן, דהיינו מלכות אדם שהיה לשטן לישראל:

שעשה יואש עצמו ע"ז שנאמר כו', כצ"ל:

פרק יט

פסקה א

בשנת ל"ז שנה ליואש מלך יהודה מלך יהואש בן יהואחז כו', והא דכתיב גבי יהואחז אביו שבע עשרה שנה מלך הרי ארבעים, נמצא שיהואש בנו לא מלך עד שנת ארבעים ליואש מלך יהודה, ע"כ צריך אתה לומר שמלך ג' שנים בחיי אביו יהואחז:

יותר משש שנים שנה, דהיינו חמש שנים יותר, ואלה פרטן, י"ב של יהורם, וכ"ח של יהוא, וט"ו של יהואחז הרי נ"ה, ועשר של יואש הרי ס"ה:

בשנת שתים ליואש מלך ישראל מלך אמציה, קשה הא יואש בשנת ל"ז ליואש מלך יהודה שלך, ויואש מלך יהודה מלך ארבעים שנה, נמצא שהיה צריך לומר בשנת שלש, אלא שאמציה מלך בחיי יואש אביו שנה אחת:

מה היא העצה כו', כי עצה ומחשבה הם ב' דברים, עצה הוא מה שהקב"ה נותן בלב איש שיעשה כך, ומחשבה הוא מה שחושב לעשות הקב"ה בעצמו כביכול, וזה פירוש הפסוק עצת ה' לעולם תעמד מחשבות לבו לדר ודר, פירוש שבשר ודם אפילו מה שחושב בלבו לעשות שבידו לעשות לא תקום, כי רבות מחשבות וגו', אבל הקב"ה אינו כן אלא אפילו העצה שנותן בלב אדם היא תקום, והו מה היא העצה אשר יעץ המקום עליו, פירוש את מי יעץ המקום עליו, ומשני ויועץ (המלך) [אמציהו] כו', כלומר שנתן המקום בלבו להתיעץ:

בן שש עשרה שנה עזיהו במלכו, פירוש שמלך מעת שנלחם אביו עם יואש, מפני שקשרו עליו על שנלחם עם יואש, וינס לכישה והיה שם עד שהרגו, ונשתהו ט"ו שנה עד שהרגו, וזהו שכתב אח"כ אחרי שכב המלך עם אבתיו, מלמד שמלך עם אבותיו:

עזיהו וישרבעם מלכו כאחת אלא כו', פירוש שעזיהו מלך בשנה שמת יהואש, וירבעם מלך בחיי אביו ג' שנים:

בימי אביו ג' שנים, כצ"ל:

והלא שניהם מלכו כאחת, הא אי אפשר לומר כפשוטו שמלך אחר מיתת אביו, דהא כתיב אחרי שכב המלך, וכתיב בשנת שלשים ושמנה [שנה לעזריהו מלך יהודה] מלך זכריהו, אלא שצריך לומר שמלך בחיי אביו ט"ו שנים, ומה תלמוד לומר בשנת עשרים ושבע, אלא שמלך מלכות מנוגעת דכתיב בדברי הימים (ב' כ"ו ט"ז) וכחזקתו גבה לבו, נמצא שאז היה חוזק המלוכה, וזה פירושה בשנת כ"ז מלך היתה חוזק המלוכה:

בשנת שלשים ושמנה שנה לעזריהו מלך יהודה מלך זכריהו, פירוש כי ירבעם ועזיה מלכו כאחת, אלא שירבעם מלך בחיי אביו ג' שנים, ומ"א שנים מלך ירבעם, נמצא סיים

את המלוכה בשנת ל"ח לעזיה, והתוספות כתבו שזכריה מלך בחיי אביו ג' שנים, ואי אפשר לומר כן שהרי לא מלך אלא ששה חדשים, ואי אפשר לומר ששה חדשים מלך אחר מיתת אביו, שהרי שלום בן יבש מלך אחריו בשנת ל"ט לעזיה, ואם כדבריהם היה צריך להיות בשנת מ"א לעזיה, אלא ע"כ שירבעם בשנת ל"ח לעזיה מלך, שמלך בחיי אביו ג' שנים. ומה שהביאו שם התוספות ראיה שיותם בימי חלוטו עיברו, אם נאמר שבסוף שנת עשרים ושבע לירבעם נתנגע א"כ אין ראיה, ע"כ צריך לפרש דמה שכתב ובעוד ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם, היינו בעוד שנכנס לששים וחמש שנה דהיינו בתחלת ששים וחמש, וצריך לחשוב את שנה של עבור בתוך נגועו עיין שם:

פרק כ

פסקה א

הרי הוא אומר ונסתם גיא הרי וגו', הנה אלו שני הפרקים חשבון הנביאים, בפרק ראשון חושב את מ"ח הנביאים שעמדו אחר שנכנסו ישראל לא"י, ובפרק שני חושב ז' נביאים שהיו קודם שבאו ישראל למצרים, וז' שהיו לישראל במצרים, וז' נביאות שהיו לישראל, וז' נביאים שהיו לאומות העולם, ועכשיו הוא מפרש ואלו הן ישעיה הושע עמוס מיכה עבדיה:

מן הממלכות וגו' ובני קרח, כצ"ל:

שלשה בני קרח אלו נתנבאו ויהושע בן נון מלא רוח כו', כצ"ל:

פינחס אלקנה דוד שמואל גד נתן אסף הימן ואיתן וידותון, כצ"ל:

אחיה שמעיה עדו עזריהו בן עודד חנני הרואה יהוא בן חנני מיכיהו ויחזיאל בן זכריהו אליעזר בן דודוהו מכתב מאליהו, כצ"ל:

להשיבם וגו' זה אלישע ויונה, כצ"ל:

זכריה אמוץ עדד יואל נחום חבקוק ירמיה, כצ"ל:

פרק כא

פסקה א

ובשרה נאמר כו' ואבי יסכה, פירוש מלמד שסכתה ברוח הקדש:

ואביגיל נתנבאה כו' פירוש שאמרה לו ולא תהיה זאת לך לפוקה, ונתנבאה לו שיבא לעבירה אחרת:

פרק כב

פסקה א

ושש עשרה שנה מלך בירושלם, כצ"ל
ובשנת י"ח לפקח, כצ"ל:
בשנת עשרים לפקח בא תגלת וגו' נטל עגל הזהב שבדן והלך לו, פירוש שהלך והגלה בראשונה את זבולון ואת נפתלי ואת דן, ואח"כ נגלה את ראובן ואת גד, ואח"כ שאר השבטים, נמצא גלות ראשון היה בשנת י"ב לאחז, ובגמרא אמרינן מתחלה הגלה את ראובן וגד, ואח"כ הגלה את זבולן ודן ונפתלי, ושניהם מקרא אחד דרשו, דכתיב כעת הראשון הקל ארצה זבלון וארצה נפתלי והאחרון הכביד, דרבי יוסי סבר דהכי פירושא כעת הראשון דהיינו בגלות הראשון הקל ארצה זבלון כו', כי הם היו בתחלה בגלות, והאחרון הכביד שהיה גלות עשרת השבטים, וגלות אמצעי לא כתב בקרא, והתנא דגמרא סבר דהכי פירושא כעת הראשון דהיינו גלות ראובן וגד הקל, וגם ארצה זבלון ודן ונפתלי ג"כ הקל, אבל האחרון הכביד, נמצא לפי הגמרא היה גלות ראובן קודם י"ב לאחז, וקרא מסייע להגמרא דכתיב בגלות ראובן וגד בא פול (ותגלת פלאסר) [ותלגת פלנסר], ואיך אפשר להיות כן, אלא ע"כ צ"ל שזה היה בשנת מות פול והומלך תגלת פלאסר. ובגלות זבולון ונפתלי כתיב תגלת פלאסר, נמצא מוכח שהיה גלות ראובן קודם:
בשנת עשרים ליותם בן עזיה אפשר לומר כן והלא היא שנת ארבע לאחז היתה אלא שהיתה כו', כצ"ל:
משועבדים למלך אשור ט' שנים, [כצ"ל]:
בפאת מטה כו' אלא אחד משמנה שבהן, פירוש שבמטה יש ד' רגלים וב' ארוכות וב' קצרות, הרי פאת מטה אחד משמנה שבמטה:
אלא תשע שנים למרדו פירוש כי מלך אשור משנת ד' לאחז עד שנת י"ב, ובשנת י"ב לאחז מרד במלך אשור ואסרו בזיקים שנה אחת, ואח"כ שלח אותו ומלך עוד ט' שנים, וזהו בשנת שתים עשרה לאחז מלך יהודה מלך הושע:
היא (שנת שבע) [השנה השביעית] להושע בן אלה, פירוש שנת ז' משמלך פעם שניה:
מקצה שלש שנים ופסלו של מיכה כו' עד יום גלות הארץ בשנת שש [לחזקיה] היא שנת תשע כו', כצ"ל:

פרק כג

פסקה א

עשר שנים בין גלות כו' ועשר שנים בין גלות שניה לשלישית לקיים מה שנאמר כו' והאחרון הכביד ועוד שהה שמנה שנים ועלה על יהודה אמר רבי יהושע בן קרחה טעות גדול טעה סנחריב, כצ"ל:

וכולן מלכים כו', פירוש שלא נהרגו אלא הראשי גייסות, אבל החיילות לא נהרגו, ונראה שהראשי גייסות נהרגו, ושאר החיילות נמסו מפני חום האש של המלאך, וכן נראה מכמה פסוקים:

ועלתה לו חמה כשם שירדה לו לאחז, כצ"ל:

בשנה הרביעית בשבוע היתה מפלתו של סנחריב, כצ"ל:

שהיה בפרוס הפסח, כצ"ל:

ובשנה השלישית זרעו, כצ"ל, פירוש כי משנה הג' ואילך לא כתיב בקרא, ע"כ צ"ל, ששנת שביעית היתה:

ויועץ עם וגו' (הוא חזקיה) [והוא יחזקיהו], פירוש מפני שבפסוק ויועץ עם וגו' לא נזכר שם גיחון, לכך מביא הפסוק (הוא חזקיה) [והוא יחזקיהו]:

פרק כד

פסקה א

מנשה לבבל וכהצר לו, כצ"ל:

בן עשרים ושתים שנה, כצ"ל:

ויעש הרע וגו', כצ"ל:

היא היתה שנה של יובל, כצ"ל, כי מגלות יהויקים עד גלות יכניה שנה ולא כמ"ש רש"י בכתובים שבין גלות יהויקים לגלות יכניה לא היה אלא ג' חדשים, והא כתיב ולתשובת השנה, אלא שלא מלך אלא ג' חדשים, ורש"י בעצמו חזר בו כמ"ש במגלה ע"ש:

ויאמר ללוים המבינים לכל, כצ"ל:

וכשם שנהרג אוריה כך היה נהרג ירמיה אלא אך יד אחיקם, כצ"ל:

שנה ראשונה, פירוש למלכותו:

ולא הסי עוד מלך מצרים כו', כצ"ל:

בשנת ארבע ליהויקים נתחתם כו', ומ"ש לעיל הראשונה, ראשונה לנבוכדנצר:

פרק כה

פסקה א

אלא שנת שלוש למרדו, שהיא שנת שבע למלכו:

קבורת חמור כו', פירוש וחוץ ירושלם יהיה סחוב והשלך, וכתיב ויאסרהו בנחשתים משמע שהוליך אותו בבלה, אלא מלמד כו':

סחוב והשלך וגו' בן שמונה שנים יהויכין במלכו כו', כצ"ל:

ושלשה חדשים מלך, פירוש שלא מלך עד סוף השנה ולא מלך רק שלשה חדשים, דהא כתיב ולתשובת השנה וגו':

בן שמונה עשרה כשמלך, כצ"ל:

ומשמלך נבוכדנצר שמנה נחתם גזר דינו לגלות, כצ"ל, אע"פ שכבר נחתם אבל באותה שנה גלה:

בשבוע ולתשובת השנה, כצ"ל:

חמדת בית ה', כצ"ל:

זה הארון והגלה את כל ירושלם וגו' יהודים כו' הטבות האלה כן וגו' וימלך מלך בבל את מתניה כו', כצ"ל:

בחדש השביעי, פירוש שמת בשנה ההיא כלומר קודם ר"ה, וצוה את בניו שלא יקברו אותו עד חדש השביעי עדי להכחיש את ירמיה:

פרק כו

פסקה א

ויהי כו' נמצאו כולם ארבע מאות ושלשים, כצ"ל:

השצ שנה הם ר"מ של מלכי ישראל מירבעם עד שגלו, וקי"א היו השעבודים שבימי השופטים, ול"ט של עלי הרי ש"צ:

מלמד שהיתה אותה שנה מעוברת, פירוש שברביעי בחמשה לחדש נאמרה לו הנבואה ובשנה שאחריה בה' תמוז הרי שנ"ד, ושבעת ימים היה משמים, והאיך כלו השצ ימים, ע"כ צ"ל שאותה שנה מעוברת היתה:

ותפל עלי שם, כצ"ל:

בעשור לחדש, כצ"ל:

באותה שנה כרת כו', כצ"ל:

למרוד במקום באותה שנה מרד כו' על מלכי מצרים ותמצא אומר אלו ואלו מתוך מרד, כצ"ל, פירוש שעשרת השבטים מרדו במקום וכאשור, ויהודה ג"כ מרדו במקום ובנבוכדנצר, וכן בכל אלו הצרות נשתוו שניהן כמו דחשיב אלו גלו כו':

פרק כז

פסקה א

בחדש הרביעי, כצ"ל:

במלאכי האלהים, פירוש הנביאים:

ויעל עליהם את מלך כשדיים, כצ"ל:

חמשים ושתים שנה, דהיינו משעה שחרב בהמ"ק עד שנה ראשונה לכורש, כ"ו של נבוכדנצר, וכ"ג של אויל מרדך, וב' של בלשאצר, ושנה של דריוש, ותחלת כורש היתה הפקידה, הרי נ"ב שנה בכל שלש גליות:

פרק כח

פסקה א

שתים לחרבן הבית ויהי כו', כצ"ל:

לבטל גזירותיו, לפי שלא רצו לקבלו שהיו יראים שמא חי נבוכדנצר, והוציאוהו מקברו להראות להם שמת:

מנין מיהויכין וצדקיהו, פירוש כי יהויכין גלה תיכף, וצדקיהו מלך אחריו, ויהויכין בצאתו מבית האסורים תיכף עלה לגדולה, וצדקיהו תיכף בצאתו מבית האסורים מת:

בשנת שלוש למלכות בלשאצר, כצ"ל, פירוש בתחילת שלש:

אני דניאל וגו' בלשאצר מלכא כו', כצ"ל:

נולד שטנו והוא דריוש, פירוש דמגלות יהויכין ע"כ ס"ב, דאמר מר גלו בימי יהויכין בז' לכיבוש יהויקים שהוא ח' לנבוכדנצר, נשארו לנבוכדנצר ל"ז, שהרי מ"ה מלך, וכ"ב דאויל מרדך, וג' של בלשאצר הרי ס"ב:

הרי שבעים שנה, פירוש כי שלשה פעמים ע' הם, דהיינו מתחלת מלכות בבל, ומכיבוש יהויקים, ומשחרב הבית, שבעים שנה ממלכות בבל חרב בבל, דהיינו מ"ה של נבוכדנצר, וכ"ב של אויל מרדך, כי שנה אחת של אויל מרדך נבלעת בתוך שנת מ"ה של נבוכדנצר, הרי ס"ז, וגם של בלשאצר הרי ע', ומכיבוש יהויקים נפקדה ירושלם, דהיינו נ"ב שנה היו עד שנפקדו, וג' של כורש, וי"ד של אחשורוש, ודריוש בנה את

הבית בשנת שתים למלכותו, וזה הדריוש היה לו ג' שמות, דריוש וכורש וארתחשסתא, דהיינו ישעיה קרא אותו כורש, דכתיב כה אמר ה' למשיחו לכורש, ובנחמיה כתיב שנת עשרים לארתחשסתא, והיינו ע"כ לדריוש, שהרי זה היה שנת י"ד לארתחשסתא שהיה קודם לאחשורוש, דאחשורוש מלך י"ד שנה, אלא ע"כ הוא כ' לדריוש, ונקרא גם כן ארתחשסתא, וכ"ה במסכת ר"ה, וג' שמות לו, והוא מלך ו' שנים:

בשנה השמועה וחמס בארץ ומשל על משל, כצ"ל:

זה כורש הפרסי והיתה בבל צבי ממלכות כו', כצ"ל:

זה כורש, כו', וארתחשסתא אינו מונה כאן, מפני שלא מלך אלא חצי שנה:

רביעי למדי בו בפרק כו', כצ"ל:

אלו שעשו בגולה ועלו, פירוש מן החורבן עד שפקידה מ"ט שנים, הרי שבע שמיטות, וג' שנים עד נ"ב:

ששים ושנים אלו שעשו בארץ, דהיינו ששים משנבנה הבית, ושתי שמיטות עשו עד שלא נבנה, והשלישית מקצתו עשו בארץ, דהיינו מותר הג' שנים שנשתיירו עד נ"ב, וג' עשו בגולה:

ועשרים לבנינו, כצ"ל:

פרק כט

פסקה א

כורש מלך ד' שנים מקוטעות, כצ"ל:

כל ארבע שנים כו', כי משנת שלש התחילו לקבץ את הבתולות, וכתיב ותלקח אסתר וגו' בשנת שבע, הרי ארבע שנים שהיתה מוטמנת:

כל ה' שנים כו', פירוש כי בשביל אסתר גידל את המן, שהוא נתן עצה להרוג את ושתי ולקח את אסתר, ובשבילה גדל את נמן, נמצא היה גדולתו ה' שנים עד שנת י"ב:

בכ"ג בסיון כתב כו', פירוש שהמתין עד שיבאו השלוחים ששלח המן, כדי שיהיו אותן שלוחים יכולים להשיב את הגזירה, וזהו דכתיב הרצים [רכבי הרכש האחשתרנים] יצאו (דחופים ומבוהלים) [מבהלים ודחופים], כי בתחלה שלחם להרוג את היהודים, ותיכף כשחזרו שלחם שהיהודים ירדו בשונאיהם:

ג' של כורש, שהרי לא מלך רק ד' מקוטעים:

וארבעה עשר של אחשורוש, פירוש כי בשנים עשר שלח המן את האגרות, ולשנה הבאה ותכתב אסתר המלכה וגו' הרי שלשה עשר, וישם המלך אחשורוש מס על הארץ זה היה בשנת ארבעה עשר:

ואחת של דריוש, כצ"ל:
היא שנת השביעית למלך, כצ"ל:

פרק ל

פסקה א

כי בשנת שלשים כו', כצ"ל:
לארתחשסתא מלך וגו', כצ"ל:
ואבוא לירושלם וגו', כצ"ל:
משנת עשרים עד ל"ב, פירוש כי בשעה שהלך כתיב שנת עשרים לארתחשסתא:
אלא שלש, כצ"ל:
כורש ודריוש ואחשורוש, כצ"ל:
אלא הוא כורש כו', פירוש שכורש נקרא גם דריוש, דהיינו שישעיה קרא לו כורש, דכתיב כה אמר ה' למשיחו לכורש, כמ"ש לעיל (פכ"ח הערה ז'), אבל באמת היו ג"כ שלשה מלכים כורש ודריוש וארתחשסתא:
כל שני מלכי ופרס חמשים ושתים, כצ"ל:
וישבו הכהנים והלוים ומן העם והמשררים והשוערים והנתינים בעריהם וכל ישראל בעריהם (עזרא ב' ע'), כצ"ל:
ויעשו כל הקהל השבים כו', כצ"ל:
אי יכול תהי לכם ירושה שלישית, פירוש לעתיד לבא:
עד כאן היו הנביאים, פירוש משהרגו את היצר הרע בטלה הנבואה:
שאל אביך זה הנביאים, זקניך אלו תלמידי חכמים:
ובגולה כותבין בשטרות למנין יוונים, כי אלכסנדר רצה להעמיד צלם בהיכל ונתפייס על מנת שיכתבו שטרות למנין יוונים:
אלפא, פירוש מיציאת מצרים הוא אלף שנים, דהיינו ת"פ עד בנין הבית, ות"י שעמד, ונ"ב עד מלכות פרס, ונ"ב של מלכות פרס, ושש של מלכות יון, הרי אלף שנה, ובאותו זמן התחילו למנות בשטר למלכות יון:
עד פולמוס של טיטוס ב' שנים אלו בפני הבית, כצ"ל:
ומלחמת בן כוזיבא נ' שנה, כצ"ל:
ומה שירה אמרו כו', פירוש שכך נזדמנה בפיהם:
עדניא זו עדנה של כשדים, כצ"ל, פירוש כי העכו"ם יש להם עת קבוע מתי יתנשאו ומתי ישפלו, ועת הוא דבר קבוע, וזמן הוא בדבר שאינו קבוע, כמו ישראל שאין להם

עת קבוע למלוך, בזה שייך לומר זמן, לכך אומר עדניא על כשדים, וזמניא על ירושלם, וזה פירוש הפסוק לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים, פירוש לכל אדם יש זמן ועת, דבר קבוע ודבר שאינו קבוע, ולכל חפץ כלומר ולכל חפץ שיש באדם אחד, כי באדם אחד יש כמה חפצים, תחת השמים כלומר ולכל הבריות שהם תחת השמים לכולם יש עת וזמן:

זה משה רבינו, פירוש שמשה רבינו לא היה צריך לבינה, כי בינה הוא המבין דבר מתוך דבר, והוא קבל הכל מפי הקב"ה:

לידעי בינה זה יהושע, כי בימי יהושע נשתכחו שלשת אלפים הלכות, והיה צריך ללמוד זה מזה ולהבין זה מתוך זה:

דבר אחר יהב חכמתא לחכימין זה דניאל דכתיב אדין וגו' ומנדעא לידעי בינה זה יוסף הצדיק דכתיב אין נבון וחכם כמוך, כצ"ל, פירוש כי יוסף ידע את החלום רק הפך, והיה מבין מדבריו שכך ראה, וגם מן החלום הבין את הפתרון, אבל דניאל לא ידע כלל, לא שייך בו לומר מבין, אלא שהשם גלה לו החכמה:

עמיקתא זה עומק המרכבה, פירוש כי מעשה מרכבה אין מלמדין אפילו ליחיד, אלא חושב בעומק הלב:

ומסתרתא זה מעשה בראשית, פירוש כי מעשה בראשית מותר ללמוד, רק צריך ללמוד בהסתר, כי זהו כבוד אלהים הסתר דבר:

לחכימין זה ישעיה שנאמר אדני ה' נתן לי לשון למודים, כצ"ל, פירוש ללמוד מה שעינו רואה, והוא חכמה ולא שייך בו בינה:

ומנדעא כו' זה ירמיהו שנאמר בטרם אצרך בבטן ידעתיך, כי אם אין דעת אין בינה כו', הרי שהכל אחד:

דור דור וחכמיו דור דור ופרנסיו, כצ"ל:

ותקטן עוד זאת בעיניך אדני ה' וגו', הדרש מסיפא דקרא וזאת תורת האדם, וזה כוון במלת וגו':